

СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД ТА ОСВІТНІЙ РІВЕНЬ УЧИТЕЛІВ НАРОДНИХ ШКІЛ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1861-1917 РР.)

У статті досліджуються питання соціального складу й освітнього рівня вчителів народних шкіл Херсонської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. та причини плінності педагогічних кадрів.

Ключові слова: початкові школи, педагогічні кадри, соціальне становище, матеріальне забезпечення, освітній рівень.

В статье исследуются вопросы социального состава и образовательного уровня учителей народных школ Херсонской губернии во второй половине XIX – в начале XX века и причины текучести педагогических кадров.

Ключевые слова: начальная школа, педагогические кадры, социальное положение, материальное обеспечение, образовательный уровень.

This article focuses on the issues of social structure and educational level of Kherson province public schools teachers in the second half of XIX – beginning of XX century and causes of teaching staff churn rate.

Keywords: primary school, teaching personnel, social status, material security, education level.

Скасування кріпосного права, демократичні перетворення в суспільстві у середині XIX ст. гостро поставили проблему реформування народної освіти. Урядове положення про початкові школи 1864 р. започаткувало створення нового типу училищ для народу – народні школи, в яких навчалися діти з бідних і багатих сімей, різних національностей і віросповідань, суспільних прошарків. Їх навчали вчителі – вихідці з різних соціальних класів, національностей, рівня освіти та підготовки. Долаючи фінансові, матеріальні, організаційні та методичні проблеми, педагоги навчали дітей грамоті. Зростання кількості шкіл гостро поставило проблему забезпечення їх вчительськими кадрами. На це у своїх працях акцентували увагу сучасники становлення та розвитку початкової освіти М.О. Корф, М.І. Борисов, Г.Г. Герценштейн, В.І. Фармаковський, С.В. Рождественський, А. Конощенко, М.В. Чехов, А.С. Тонконогов та сучасні українські дослідники О.П. Тригуб, І.М. Петренко, О.О. Федорчук, Г.В. Степаненко, Л.В. Рябовол, Т.М. Кравченко та інші.

Трансформаційні процеси, які мають місце у сучасній Україні, по-новому ставлять питання організації роботи з педагогічними кадрами. Тому використання історичного досвіду роботи з учителями земських, церковнопарафіяльних, громадських училищ у XIX – на початку XX ст. є сьогодні доречним і корисним. Для нас особливо цікавою є тема соціального та освітнього складу вчителів народних шкіл Півдня України у другій половині XIX – початку XX ст., яка, незважаючи на проведені науковцями дослідження, має ряд невисвітлених прогалів.

У дореформений період основними типами шкіл були парафіяльні та громадські, де викладання велося священнослужителями, відставними солдатами та унтер-офіцерами, письменними селянами, писарями, чиновниками, інколи дворянами. Ніяких документів про спеціальну педагогічну освіту вони не мали, та їх ніхто і не вимагав. У кожній школі працював один учитель і проводив заняття одночасно з учнями, які щойно прийшли до школи, і тими, які навчалися другий або третій рік.

За свою роботу вчитель отримував незначну винагороду – до 20 руб на рік. Крім того, селяни могли сплачувати йому хлібом, зерном, борошном, які він сам збирав по домівках учнів. У разі, якщо громада не могла розрахуватися з учителем за його роботу, він голодував [1, арк. 173, 194]. При такій залежності від винагороди вчитель набирив у школу до 70, 100 і навіть 150 учнів. Винятком були німецькі колонії, де вчитель отримував не менше 15 руб на рік [2, с. III; 3, с. 645; 4, с. 8].

На відповідальність громади покладалося забезпечення вчителя житлом, але дуже часто вчитель мешкав у класному приміщенні, квартирував у місцевих селян. Умови роботи не відповідали ніяким вимогам. Класні приміщення були темні, вологі, тісні, погано опалювалися. Інколи школа «перекочувала» з хати до хати.

Виникнення значної кількості народних училищ, спричинених появою земств, підвищення ролі церкви в освіті, затвердження урядового «Положення про початкові народні училища» (1864 р.) поставили завдання – забезпечення шкіл учителями. Кадрові проблеми частково вирішувала училищна рада. Їй надавалося право (ст. 14) «давати всім бажаним звання вчителя та вчительки у початкових народних училищах» [3, с. 644]. Це дозволило на початковому етапі розвитку шкільної реформи частково забезпечити народні училища вчителями.

З подальшим розвитком початкової освіти у 1860-х роках проблема вчительських кадрів загострилася. Херсонське повітове земство, розуміючи свою відповідальність за роботу народних шкіл, своїм рішенням у 1865 р. виділяє цільові кошти (щорічно по 500 руб) на утримання у Херсонському повітовому училищі 20 селянських хлопчиків, які після навчання будуть працювати вчителями у початкових школах повіту. Земство у достатній мірі фінансувало навчання цих хлопчиків. Лише в 1869 р. на їх утримання було виділено 1 800 руб [4, с. 45]. У 1866 р. місцевою владою були організовані учительські семінарії у м. Одесі і Миколаєві, до яких на навчання було направлено 2 чол. Урядовим розпорядженням від 8 серпня 1872 р. учительська семінарія переводилася із Миколаєва у Херсон і розміщувалася у приміщенні училища торгового мореплавства [5]. Стипендія учням семінарій виплачувалася урядом, яка, за словами члена Херсонської училищної ради Єнкуватова, перевищувала винагороду вчителя. Для матеріальної підтримки вчителів у 1866 р. губернська училищна рада дозволила виділити зі своїх коштів 685 руб. Найбільша зарплата вчителя у 1866 р. дорівнювала 300 руб на рік, найменша – 22 руб. 40 коп, законовчителя – відповідно 100 і 30 руб. Кількість учнів на одного вчителя припадала від 4 до 120 чол. [6, с. 13, 17, 21, 31].

Направлення до школи, прийом на роботу, звільнення, переміщення вчителів із школи в школу залежало від засновників шкіл. Але, як і раніше, у переважній більшості сільська громада за власним бажанням укладала умови з бажаними вчити сільських дітей [6, арк. 213]. Керівництво громади, незадоволене роботою вчителя, змінювало умови угоди і таким чином звільняло вчителя його посади.

Враховуючи важке матеріальне становище вчителів, Херсонським земством у 1869 р., за поданням члена Херсонської повітової училищної ради Г.Г. Герценштейна, було прийнято рішення про їх матеріальну підтримку і планувалося виділити кошти у вигляді премії та матеріального заохочення окремим вчителям, «які виконували свої професійні обов'язки» старанно. Крім того, прізвища педагогів, які отримали заохочення, публікувалися у місцевих відомостях. На цю справу було виділено 749 руб. Тридцять народних учителів Херсонського повіту отримали матеріальну допомогу в розмірі від 40 до 50 руб. Але з часом стало відомо, що ці кошти часто не доходили до вчителів, а потрапляли у кишені сільських старост, або виплачувалися зовсім іншим учителям [2, с. VI].

З метою упорядкування виплати вчительської винагороди 16 січня 1879 р. вийшла постанова уряду «Про своєчасну виплату заробітної плати вчителям народних училищ, які утримуються за рахунок земських установ, міських і сільських

громад». Згідно з постановою вимагалось, щоб гроші на утримання училищ від сільських і земських установ надходили у волосні правління завчасно і без затримки, зарплата учителям виплачувалася своєчасно і не пізніше першого числа кожного місяця [7].

Але, як і раніше, суспільне та соціальне становище вчителя було вкрай ненадійне. Коли вчитель наймався на роботу, він проходив через «сито» засновника школи, інспектора народних училищ, училищної ради. Але звільнити його могла будь-яка інстанція. Наприклад, у 1871 р., за згодою з інспектором народних училищ, губернатором було зроблено розпорядження поліцейським чинам, щоб вони спостерігали за політичною благонадійністю вчителів [8]. Результатом цього було закриття 4-х шкіл і звільнення з роботи 14 вчителів [9]. Траплялися випадки, коли вчитель вступав у конфлікт з сільською владою, яка відмовлялася допомагати школі. Інколи протидія вчителю зустрічалася з боку місцевого духовенства. В Олександрійському повіті священики сіл Петрівка, Ново-Стародуб і Чечелівка у 1871 р. заявили повітській управі, що вони вважають себе приниженими тим, що управа, призначаючи в ці села народних учителів, не узгодила це з ними. Духовенство дивилося на земського вчителя як на особу, яка від них повністю залежить. Траплялися не поодинокі випадки, коли попечителі та засновники шкіл принижували гідність учителів. Вимагали вчити дітей за своїми програмами, які не відповідали віковим особливостям дітей, «прибирати шкільне приміщення, підмітати підлогу, топити піч, виносити попіл, лазити на церковну дзвіницю і дзвонити у дзвін для збору дітей до школи» [3, с. 645].

У 60-х і на початку 70-х років XIX століття загалом учитель залишався тирчасовим найманцем сільської громади. За короткий термін часу потрібно було кардинально підняти авторитет учителя, його соціальний статус, матеріальне становище. А це було можливо лише в тому випадку, якщо народ буде прагнути освіти, побачить у вчителі фахівця. Тому губернське земство взяло на себе турботу щодо підготовки вчителів для початкових шкіл. На долю повітових земств покладалася допомога сільським громадам при відкритті та утриманні шкіл [10]. Зі свого боку, земські повітові управи шукали шляхів забезпечення сільських земських початкових шкіл учителями. Так Херсонське повітове земство утримувало за свої кошти близько 100 сільських учителів [11]. Треба сказати, що у 70-80-х роках губернське земство йшло у шкільній справі попереду повітових; дбаючи про найкращу організацію школи, виділяло кошти на вчительські семінарії (в Херсоні і Новому Бузі) для хлопців і на педагогічний клас при Херсонській гімназії для дівчат, організовувало педагогічні курси для вчителів, які не мали спеціальної вчительської підготовки, «влаштувало до 1881 року дев'ять учительських з'їздів, на яких, окрім зразкових уроків відомих педагогів М.Ф. Бунакова й М.О. Корфа, обговорювалися загальні справи шкільного життя, найкращі способи навчання» [12].

У 1880-х роках відбулися деякі зміни в складі народного вчительства. Вихованці духовних семінарій і жіночих єпархіальних училищ влаштовувалися на роботу переважно до церковнопарафіяльних шкіл, хоча часто і не з власної волі. Випускники вчительських семінарій і жіночих гімназій складали більшість учителів земських шкіл. У ці роки вчительство розпалося на дві великі групи – світську та церковну, і не тільки за своїм складом, але й за тими завданнями, які стояли перед ними. Ці групи істотно не відрізнялися між собою не лише за своїм положенням у суспільстві, але і за своїми суспільними завданнями та власними поглядами на свою діяльність. Між представниками цих груп ніколи не було ворожнечі й різких розбіжностей. В основному вихідці з одного класового середовища, вони насправді мали одні й ті ж самі ідеали [13, с. 112].

Цілеспрямована турбота земств про покращення якісного складу вчителів в однокласних народних училищах почала давати свої позитивні результати. Уже у

1885 р. в 516 народних училищах працювало 731 вчителів, 284 з них мали спеціальну педагогічну освіту, яку вони отримали в учительських семінаріях, педагогічних класах, інститутах і подібних установах, 447 отримали домашню освіту та в середніх навчальних закладах і мали посвідчення на звання вчителів після спеціального іспиту. І лише 5 вчителів, один у Тираспольському і чотири в Одеському, навчали дітей без свідоцтв. Викладання загальноосвітніх предметів велося фахівцями. Більше всього вчителів із спеціальною педагогічною освітою було в Херсонському повіті (50 %), а найменше – в Одеському (близько 19 %). Стосовно земських шкіл відсоткове відношення вчителів із спеціальною педагогічною підготовкою до загальної кількості вчителів складало 53 % і в порівнянні з 1884 р. зросло на 3 % [14]. Якісний склад викладацьких кадрів народних шкіл Херсонської губернії у 1890 році виглядав таким чином (табл. 1).

Таблиця 1

Якісний склад викладацьких кадрів народних шкіл Херсонської губернії у 1890 році [15]

<i>Міста Повіту</i>	<i>Хороша педагогічна підготовка</i>	<i>Достатня підготовка</i>	<i>Недостатня підготовка</i>
Одеса	63 %	37 %	–
Миколаїв	40 %	55 %	5 %
Одеський	56 %	43 %	1 %
Херсонський	58 %	42 %	–
Єлисаветградський	56 %	44 %	–
Олександрійський	60 %	40 %	–
Тираспольський	70 %	27 %	3 %
Ананьївський	27 %	73 %	–

Таким чином, на початку 1890-х років фахова підготовка вчителів значно покращилася, що було характерним для всіх повітів Херсонської губернії. Відсоток невідготовлених учителів був надзвичайно низьким.

Отже, можна стверджувати, що достатній педагогічний рівень сприяв покращенню навчального процесу в початкових школах Півдня України. Про якісний склад вчителів народних шкіл можна було дізнатися всім зацікавленим з «Пам'ятних книжок Одеського учбового округу», які випускалися щорічно.

Для подальшого забезпечення народних шкіл підготовленими кадрами 20 березня 1896 р. Міністерством освіти були затверджені «Правила і програми для спеціальних іспитів на звання вчителя і вчительки початкових училищ» [16]. До цього діяло міністерське положення про спеціальні іспити від 22 квітня 1868 р. Свідоцтво про присвоєння звання учителя парафіяльного і початкового народного училища підписував директор гімназії і члени педагогічної ради, які проводили іспити [17, арк. 35]. 14 червня 1876 р. урядовим учительським семінаріям поряд з іншими навчальними закладами надавалися права проводити іспити на звання учителя народного училища [18].

Помічники вчителів після практичної роботи в школі претендували на отримання посади педагога земського училища. Як правило, в березні у Херсоні спеціальною комісією при прогімназії проводилися іспити. І ті, хто їх витримав, отримували звання народного вчителя [1, арк.42].

У 1880-х роках запроваджуються регулярні звіти іспитового комітету на звання народного вчителя при Одеському учбовому окрузі. Вважаємо за доцільне навести для прикладу звіт такого комітету за 1883-1884 навчальний рік (табл. 2).

Результати іспитів на отримання звання народного учителя [19]

<i>На звання народного учителя</i>	<i>Скорочений іспит</i>	<i>Повний іспит</i>	<i>Витримали іспит</i>
Учителя гімназії	1	2	3
Учителя повітового училища		1	
Домашнього вчителя		4	3
Домашньої вчительки	9	109	75
Міського парафіяльного вчителя	1	2	2
Міської парафіяльної вчительки		3	
Сільського вчителя	1	12	3
Сільської вчительки		9	1
Аптекарського учня		9	
На чин XIV класу		11	10
Приватного вчителя	1	13	
Загалом	13	175	101

З наведених даних видно, що отримати звання народного вчителя було досить складно. З 168 претендентів успішно пройшли випробування лише 91 чол., тобто 54 % з тих, хто подав заяви.

Аналіз програми випробувань показав їх складність. На нашу думку, це свідчить про досить високі вимоги до педагогів. З 13 чол. тих, хто намагався стати сільським вчителем, лише 3 витримали іспит, а з 118 лише 75 отримали свідоцтво на звання домашньої вчительки. Наприкінці XIX – на початку XX ст. серед педагогів все частіше ставилося питання про спеціалізацію вчительської підготовки.

Варто зазначити позитивну тенденцію зростання кількості підготовлених педагогів у церковних школах. Наприкінці 90-х років XIX ст. у церковнопарафіяльних школах середню освіту мали 27,5 % вчителів, закінчили прогімназії, духовні повітові училища 12,7 %, міські та міністерські училища – 13,1 %, мали свідоцтва на звання народного вчителя – 32 %. У школах грамоти показники були дещо гіршими. Так духовні і вчительські семінарії, чоловічі та жіночі гімназії, єпархіальні училища закінчили 11,7 % вчителів, зате 32 % складали працівники школи, які мали початкову освіту, 3,9 % – мали свідоцтво народного вчителя. Таким чином, основну кількість вчителів училищ духовного відомства складали псаломщики, вчителі та вчительки. 40 % викладачів закінчили курс духовних і світських вищих та середніх навчальних закладів і тих, які мають свідоцтво на звання вчителя. 60 % закінчили курс духовних училищ, чоловічих і жіночих прогімназій, педагогічні курси, середні навчальні заклади, другокласні школи, повітові, міські, міністерські училища та мають домашню освіту [20].

Законовчителями у церковнопарафіяльних школах були переважно місцеві священики, і лише в небагатьох школах закон Божий викладали диякони та вчителі школи. У 1895 р. викладання релігійних предметів вели 211 служителів культу; із них 17 протоієреїв, 182 священики, 7 дияконів і 5 світських осіб. Інколи в школах із достатньо великою кількістю учнів працювали 2 законовчителі, між якими розподілялися заняття [21]. Незважаючи на те, що на кожного вчителя припадала велика кількість учнів (49 чол.), заробітна плата за працю у школі була невисокою. З 410 законовчителів 121 (31 %) отримували винагороду у розмірі 100 руб і більше, 283 (69 %) отримували менше. З 691 педагогів 1 вчив дітей безкорисно, 46 (15 %) отримували 200 руб і 644 (92 %) – більше 200 руб. Відмітимо, що найменша кількість учнів (35 чол.) на одного учителя була в Миколаївському губернаторстві, а найбільша – в училищах Тираспольського повіту (52 чол.) [22].

Загалом у кінці 90-х років XIX ст. якісно покращився вчительський персонал церковних шкіл. У церковнопарафіяльних школах працювали 297 викладачів і в школах грамоти – 434. Серед працівників шкіл більшою частиною були священнослужителі: 10 священників, 54 диякони, 252 псаломщики. Отже, значний контингент учителів складала псаломщики. Керівництво Миколаївської училищної ради, турбуючись про якісний склад викладачів Закону Божого, клопотало перед Херсонським єпархіальним керівництвом про те, щоб у школи міста не направлялися законовчителями диякони, «тим більше, що в місті не відчувається нехватки у священниках, які б побажали бути законовчителями в училищах». З часом престиж викладання закону Божого як предмета поступово зростав. У Миколаївську міську училищну комісію регулярно почали надходити заяви священнослужителів про надання їм можливості викладати закон Божий у початкових школах міста [23, арк. 20].

Значною проблемою народних шкіл 1880-90-х років була плінність кадрів. Певну роль у зміні місця роботи відіграло питання неповного забезпечення вчителів житлом. Так, у Олександрійському та Єлисаветградському повітах поруч з тим, що 155 учителів користувалися зручними помешканнями, 10 мали непогане житло, а 62 зовсім не мали квартирної забезпечення. Дослідження земців показали, що вчительська винагорода за працю складала в середньому 350-500 руб на рік (помічника 150-370 руб), тому вчителі на той час працювали недовго і при першому-ліпшому випадку переходили на іншу роботу, на якій платили більше, або взагалі поривали зі школою (табл. 3).

Таблиця 3

Рівень заробітної плати учителів народних шкіл Херсонської губернії у 1886 році [24]

<i>Повіти</i>	<i>Вчителі</i>	<i>Учительки</i>	<i>Помічники</i>	<i>Помічниці</i>
Олександрійський	300-375	300-360	–	250
Єлисаветградський	300-400	290-350	150	150
Ананьївський	300-360	300-360	100-120	100
Тираспольський	225-350	250-300	225	–
Одеський	300-400	300	–	–
Херсонський	350-450	350-450	250	250

Такий рівень винагороди праці не міг забезпечити нормальне життя вчителю. Тому вчитель народної школи у 80-х роках XIX ст. в середньому працював у одній школі від 3,4 років (Херсонський повіт) до 6,2 років (Тираспольський повіт).

Таблиця 4

Середня тривалість перебування вчителів в одній школі вчителів [25, с. 68]

<i>Повіти</i>	<i>Термін (роки)</i>
Херсонський	3,4
Олександрійський	3,5
Єлисаветградський	4,5
Ананьївський	6,2
Тираспольський	6,2
Одеський	3,6
В середньому по губернії	4,2

Вчителі із вихованців духовних семінарій трималися в школі за звичаєм 2-3 роки, випускники вчительських семінарій працювали дещо більше, а деякі з них

присвячували сільській школі все своє життя. Наприклад, учителі Володимирівської земської початкової школи Херсонського повіту Г.Г. Стародубцев та його дружина, вчителька цієї ж школи, пропрацювали в одній школі більше 20 років [26, арк. 1]. Цій категорії вчителів нікуди було переходити, до того ж учительська винагорода була не єдиним прибутком, бо вчителі досить часто тримали підсобне господарство, яке допомагало їм виживати. Серед учителів у різних пропорціях були представники різних соціальних груп і класів. У 1885/86 навчальному році соціальний склад учителів у Херсонській губернії виглядав таким чином (табл. 5).

Таблиця 5

**Соціальний склад учителів у Херсонській губернії
в 1885-1886 навчальному році [25, с. 60, 61]**

	<i>Кількість (чол.)</i>	<i>Відсоток (%)</i>
Вихідців із селян, солдатів, поселян	253	34
Дворян, чиновників	235	32
Духовенства	109	15
Міщан	108	15
Почесних громадян	24	3
Інших станів, іноземців	10	1
Загалом	739	100

Таким чином, серед учителів народних шкіл переважали вихідці із селян, солдатів, дворян, міщан і духовенства. Це було позитивним явищем, тому що кожна соціальна група несла у народну школу свої звичаї, культуру, традиції.

Упродовж першої половини ХІХ ст. навчанням дітей у початкових школах займалися в переважній більшості вчителі-чоловіки, а жінки-вчителі почали з'являтися в сільських школах у 70-х роках. Учителів-чоловіків нараховувалося 54 %, жінок – 46 %, що означало посилення тенденції до збільшення серед учителів жінок [13, с. 111]. Молоді вчительки, після того як виходили заміж, надовго залишалися в селі.

Так, у 1892 р. в народних школах Херсонської губернії навчали дітей грамоті 143 вчительки. 50 з них вчителювали у Херсонському повіті, 40 – Єлисаветградському [27]. У 1896 р. в Херсонському повіті вчительки складали 26 % від загального складу вчителів, Ананьївському – 84 %, Єлисаветградському – 40 % [28]. Тенденція до збільшення кількості жінок-учителів зберігалася і на початку ХХ ст. З 601 вчителів в земських початкових училищах 62,16 % складали жінки. Як бачимо, викладання в народних початкових училищах поступово і невпинно переходило до жіночих рук. Значно підвищився освітній рівень учителів – 22,9 % педагогів мали середню освіту [29]. За свідченням В.І. Фармаковського, наприкінці ХІХ ст. 76 % учителів закінчили курс навчання у вищих, середніх і спеціальних навчальних закладах, 20 % отримали вчительське звання за особливим іспитом, і лише 4% не мали дипломів на право викладання [30].

Таким чином, до кінця ХІХ ст. народним школам Херсонської губернії у значній мірі вдалося вирішити кадрові питання. Значно підвищився освітній рівень учителів – 22,9 % педагогів мали середню освіту. Для порівняння зазначимо, що, за свідченням В.І. Фармаковського, у Росії 76 % вчителів закінчили курс навчання у вищих, середніх і спеціальних навчальних закладах, 20 % отримали вчительське звання за особливим іспитом і лише 4 % не мали свідоцтв на право викладання [31].

У березні 1891 р. Міністерство народної освіти видало розпорядження «Про встановлення кількості вчителів у початкових народних училищах і визначення умов, за яких це число може бути збільшене», яке значною мірою регламентувало кадровий склад учителів народних шкіл. Пояснювалося, що в однокласному

початковому училищі дітей повинні навчати один законовчитель (або викладач закону Божого) й один учитель. При кількості учнів більше ніж 40 чол. міг відкриватися паралельний клас з окремим учителем, але загальним законовчителем. Із збільшенням кількості учнів могли відкриватися додаткові паралельні класи з новими вакансіями вчителів і законовчителів [32].

Отже, дослідження показало, що у дореволюційній початковій школі працювали педагоги, які мали різний рівень освіти, фахової підготовки, належали до різних соціальних груп і класів, були вихідцями з сімей дворян, духовенства, різночинців, міщан, селян. Але їх поєднувала важлива і відповідальна місія – поширення освіти серед народу, яку вони, незважаючи на організаційні, матеріальні, фінансові труднощі, успішно втілювали у життя.

Джерела та література

1. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. 125 оп. 1, спр. 2.
2. Обзор деятельности Херсонского земства в деле народного образования в период времени от открытия земских учреждений по настоящее время. 1865 по 1874 год. – Херсон, 1874.
3. Отчёт Херсонской губернской управы о девятилетней деятельности. 1865-1874. – Херсон, 1875.
4. Материалы по делу народного образования в Херсонском уезде, собранные членом Херсонских уездных училищного совета и земской управы Герценштейном. 1865-1874 / Изд. Херсонского уездного земства. – Херсон: Тип. Н.О. Ващенко, 1874.
5. Херсону 200 лет. 1778-1978: Сб. док. и материалов / Сост. М.И. Бизер, Л.М. Бучинская, Л.В. Виноградова и др. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 51.
6. ДАМО, ф. 125, оп. 1, спр. 8.
7. Об исправной выдаче жалования учителям народных училищ, содержимых на счёт земских учреждений, городских и сельских обществ // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. – 1879. – № 1 (январь). – С. 18.
8. О народном образовании в Херсонской губернии в 1872 и 1873 гг. // Сборник Херсонского земства. – 1873. – № 10 (октябрь). – С. 10, 12, 15.
9. Журнал заседаний Александрийского земского собрания. – Б.м.: б.и., 1872. – С. 70-72.
10. Тонконогов А.С. Народная энциклопедия научных и прикладных знаний. Т. 10. Народное образование в России / Сост. И.П. Белокопский, Э.О. Вахтерова, В.П. Вахтеров, Г.А. Попперек и Л.Б. Хавкина-Гамбургер. – Москва, 1910. – С. 57.
11. О народном образовании // Сборник Херсонского земства. – 1873. – № 1 (январь). – С. 28.
12. Конощенко А. До історії земської школи на Херсонщині (згадки, нариси, матеріали). – Київ, 1908. – С. 21.
13. Народное образование в России с 60-х годов XIX века. / Сост. Н.В. Чехов. – М.: Польза, 1912.
14. Отчёт о положении народного образования в Херсонской губернии за 1885 год // Сборник Херсонского земства. – 1886. – № 5 (сентябрь-октябрь). – С. 105.
15. Извлечение из отчёта директора народных училищ Херсонской губернии о состоянии народных училищ в 1889 году // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом – 1890. – № 7 (июль). – С. 410, 411, 412.
16. Пругавин А.С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию. – СПб.: Изд. тов-ва «Общественная польза», 1904. – С. 548.
17. ДАМО, ф. 216, оп. 1, спр. 2612.
18. Циркуляр по управлению Одесским учебным округом за сентябрь 1875 года № 6 (июнь). – С. 259.
19. Правила о церковно-приходских школах // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. – 1884. – № 8 (август). – С. II, III.
20. Отчёт о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Херсонской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1900-1901 уч. год // Херсонские епархиальные ведомости. – 1901. – № 22 (15 ноября). – С. 764-765.
21. Отчёт о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Херсонской епархии в 1894-1895 учебном году. – Одесса, 1896. – С. 24-25.
22. Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. – 1890. – № 7 (июль). – С. 412.
23. ДАМО, ф. 216, оп. 1, спр. 3981.
24. Отчёт о положении образования в Херсонской губернии в 1886 году // Сборник Херсонского земства. – 1887. – № 5 (март-апрель). – С. 181.

25. Свод сведений о начальном образовании в Херсонской губернии за 1885/86 учебный год / Изд. Херсонской губернской земской управы. – Херсон, 1889.
26. *Підраховано автором за:* ДАМО, ф. 125, оп. 1, спр. 1.
27. Народное образование в Херсонской губернии за 1892 год. – Херсон, 1894. – С. 15.
28. Отчёт о состоянии народных училищ в Херсонской губернии в 1896 году // Сборник Херсонского земства. – 1896. – № 3 (март). – С. 149.
29. Доклады Херсонской губернской земской управы губернскому земскому собранию 40-й очередной сессии 1904 года // Сборник Херсонского земства. – 1904. – № 11 (ноябрь). – С. 66.
30. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802-1902. / Изд. М-ва народного просвещения. – СПб., 1902. – С. 648.
31. Очерк развития дела народного образования в Херсонской губернии с 1866 по 1902 год // Сборник Херсонского земства. – 1903. – № 7 (июль). – С. 102.
32. Об установлении точного числа учащихся в начальных народных училищах и определении условий, при которых это число может быть увеличиваемо // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. – 1891. – № 5 (май). – С. 258.